

Rijkswaterstaat en kerkenbouw in Friesland, 1824-1868

Inleiding

G. Bakker

55

In 1824 vaardigde Koning Willem I een Koninklijk Besluit uit dat de nieuwbouw en grondige verbouw van kerkgebouwen aan een koninklijke goedkeuring bond.¹ Tevoren bestond de mogelijkheid dat de rijksoverheid in voorkomende gevallen een subsidie verleende bij de bouw van kerken. Voor deze bemoeienis waren praktische gronden aan te wijzen. In de achttiende eeuw en vooral in de Franse tijd was het onderhoud van kerkgebouwen in veel gevallen sterk verwaarloosd. Een andere factor van belang was dat na de reformatie op het grondgebied van de Republiek der Verenigde Nederlanden de openbare uitoefening van de rooms-katholieke godsdienst was verboden en de bestaande kerkgebouwen waren toegewezen aan de kerkbesturen van de Gereformeerde kerk, sinds 1816 de Hervormde kerk in het Koninkrijk der Nederlanden en naderhand de Nederlandse Hervormde Kerk geheten. In de Franse tijd was in de vroegere Generaliteitslanden een aantal kerkgebouwen aan de rooms-katholieken teruggegeven, onder andere de Sint-Jan in Den Bosch.

De stichting van het Koninkrijk der Nederlanden onder Koning Willem I schiep een nieuwe situatie. In de grondwet van 1814 en ook in die van 1815, die nodig was door de vereniging van de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden, werd de *bestaande* godsdiensten gelijke bescherming verleend. Dit hield in dat de openbare uitoefening van kerkdiensten door onder andere rooms-katholieken en doopsgezinden overal op het grondgebied van het koninkrijk mogelijk was. Deze twee denominaties beschikten echter in Noord-Nederland hooguit over schuilkerken, zij het dat deze soms niet zo heel erg verscholen waren. Daardoor bleef er op het grondgebied van de vroegere Republiek een groot tekort aan kerkgebouwen voor de rooms-katholieken en in mindere mate voor de doopsgezinden.

De bouwkundige toestand van de kerken der hervormden liet echter ook zeer te wensen over. In de loop van het jaar 1823 meende de regering dat het noodzakelijk was de bouw van kerken in haar handen te coördineren, mede naar aanleiding van enkele kleine onregelmatigheden. In Alphen in Zuid-Holland waren geschillen gerezen over de plaats van een nieuw te bouwen rooms-katholieke kerk. In Antwerpen hadden ordegeestelijken kunstvoorwerpen uit de Sint-Pauluskerk weggehaald. Verder bleken er op enkele plaatsen tegenstellingen te bestaan tussen ordegeestelijken en wereldgeestelijken over de stichting van rooms-katholieke parochies², eigenlijk beter gezegd staties aangezien het woord parochie voor Noord-Nederland in formele zin pas gebruikt mag worden na de invoering van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853. Het lag overigens geheel in de lijn van het toenmalige regeringsbeleid om ook op het terrein van de kerkenbouw de teugels in handen te nemen.

Het genoemde K.B. van 1824 spreekt niet slechts over bouw en verbouw van kerkgebouwen, maar heeft een veel algemenere strekking. In de preambule wordt geschreven, "dat eenige kerkbesturen geheel hebben uit het oog verloren, dat zij slechts zijn de beheerders der kerkgoederen, en dat hun daden zich niet verder dan

¹ *Staatsblad*, Nr. 45, d.d. 16-8-1824.

² Algemeen Rijksarchief Den Haag, hierna afgekort als ARA, toegang 2.02.01, inv. nr. 2030, brief Min. v. Justitie, d.d. 13-4-1824.

tot die van eenvoudig beheer kunnen uitstrekken”.³ In zijn advies bij het betrokken K.B. stelde de Raad van State: “kerkgenootschappen zijn aan minderjarigen gelijk onder het voogdijschap van het Gouvernement...”.⁴ De kerkelijke besturen wordt hier in feite iedere eigen verantwoordelijkheid en autonomie ontzegd. De Raad vond het evenwel niet nodig in het concept-K.B. een nadrukkelijk beroep te doen op de verplichting van de koning om de koninklijke rechten ten aanzien van de openbare uitoefening van de godsdienst te handhaven, zoals de directeur-generaal voor zaken van de rooms-katholieke eredienst en diens collega voor de zaken der hervormde kerk hadden gewild.

Er staan in het betrokken K.B. echter nog een paar artikelen die belangwekkend genoeg zijn om te vermelden. In het eerste artikel wordt de “kerkbesturen en kerkelijke administratiën” de bevoegdheid ontzegd “zoodanige besluiten en maatregelen te treffen die hun niet uitdrukkelijk bij de bestaande besluiten, wetten, reglementen, orders of instructiën ... (waren) ... opgedragen”. De samenhang van dit artikel met de hiervoor vermelde opvatting van de Raad van State over het voogdijschap van de overheid over de kerkbesturen is duidelijk. Artikel 4 stelt dat het zonder toestemming van de koning niet geoorloofd is nieuwe kerkelijke gemeenten te stichten. De achtergrond hierbij was de volgende. De directeur-generaal voor de rooms-katholieke eredienst had tevoren geklaagd dat in de noordelijke provincies nieuwe kerkelijke gemeenten waren gesticht door ordegeestelijken. Genoemd werden de augustijnen te Utrecht en “monniken” te Rotterdam. Hier was, zo stelde de directeur-generaal, een “toenemende invloed van het monachismus” te zien, waardoor het gezag van de aarts priesters⁵ en wereldheren werd tegengewerkt, aangezien de ordegeestelijken uiteraard onder het gezag stonden van hun in het buitenland verblijvende generaal-oversten. De instemming van de Raad van State met deze bezwaren van de directeur-generaal en de opname van de betrokken bepaling in het K.B. maken duidelijk dat koning Willem en zijn omgeving liever zaken deden met de kerkelijke, van Rome afgeleide hiërarchie dan met de voor hen veel minder grijpbare ordegeestelijken.

De achtergrond van deze houding van Willem I en zijn regering ten opzichte van de kerken was de opvatting dat deze mede de versterking van de staat tot doel hadden. In artikel 140 van de grondwet van 1814 wordt geschreven over de “*Godsdienst, als een vaste steun van den Staat*”. Bij de vereniging met de Zuidelijke Nederlanden is deze uitdrukking niet in de grondwet van 1815 opgenomen, wat nog niet wil zeggen dat de mening van de koning en zijn medewerkers in dit opzicht gewijzigd was. Wij dienen dan ook zijn bemoeienis met de kerkenbouw in het kader van deze opvatting te zien. Als een van de effecten van de bouw van kerken verwachtte de koning zeker meerdere gehoorzaamheid aan de wereldlijke overheid.⁶ Vandaar dat hij zich niet alleen met het voortraject en de uitvoering bemoeide, maar ook veelvuldig financiële steun verleende bij de bouw van kerken. Met deze subsidieverlening werd, zoals hiervoor reeds vermeld is, aangesloten bij een bestaande traditie, maar nu gebeurde dit systematisch en royaler.

Met de uitvoering van het hier besproken K.B. van 1824 werden belast de ministers van Justitie, Binnenlandse Zaken, Onderwijs en Waterstaat en de directeuren-generaal voor de zaken van de rooms-katholieke eredienst en van de hervormde eredienst. Bij de praktische uitvoering kregen de kerkbesturen vooral te maken met de ambtenaren van de Rijkswaterstaat.

In deze bijdrage is de vraagstelling in het bijzonder gericht op de relaties tussen ambtenaren van de dienst van Rijkswaterstaat en de plaatselijke kerkbesturen die bouwplannen hadden. Om praktische redenen is voor het bronnenonderzoek vooral geput uit de bestanden van Rijkswaterstaat die aanwezig zijn in het Rijksarchief in Leeuwarden.⁷

3 Zie voor dit K.B. noot 1.

4 ARA, toegang 2.02.01, inv. nr. 2030, advies Raad van State, d.d. 10-8-1824.

5 Hieronder moeten worden verstaan de zeven aarts priesters die onder de pauselijke nuntius tot 1853 belast waren met het bestuur van de rooms-katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden.

6 Voor een goed overzicht van de achtergronden en beweegredenen van de kerkelijke politiek van koning Willem I zij hier verwezen naar *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XI (Weesp 1983), 257-259.

7 Het archief van het Corps van de Waterstaat, Rijksarchief Leeuwarden, hierna afgekort als RAL, vertoont enkele leemten. In de repertoria op de uitgaande stukken, inv.nrs. 221-248, zijn deze stukken zorgvuldig en beknopt geregistreerd. De minuten van deze uitgaande stukken, inv. nrs. 64-140, zijn in een groot aantal gevallen niet aanwezig. In dergelijke gevallen moest de auteur zich behelpen met de repertoria. Naar stellige overtuiging heeft dit geen invloed op de houdbaarheid van de conclusies, maar een interessant detail kan hierdoor uiteraard zijn gemist.

Aanvang

De uitvaardiging van het K.B. in 1824 betekende niet dat er van meet af aan in Friesland veel activiteiten met betrekking tot kerkenbouw werden ontplooid. Het eerste dat de moeite waard is om te vermelden is dat de dienst in Leeuwarden zich in augustus 1826 boog over een concept-bestek en -begroting voor de plaatsing van een regenwaterbak bij de hervormde kerk in Dronrijp. Het belang hiervan moet niet onderschat worden. Vóór de invoering van de waterleiding was de regenwaterbak bij de dorpskerk in tijden van droogte dikwijls van grote betekenis voor de drinkwatervoorziening van de dorpsbevolking. Het resultaat van de bemoeienis was overigens, dat na enig heen- en weergeschrijf de bak inderdaad kon worden geplaatst. Voor het overige beperkten zich de activiteiten van de directie Friesland tot 1831 in hoofdzaak tot het uitbrengen van adviezen over mankementen aan kerken, torens en pastorieën in een tiental dorpen.

Het eerste grotere object dat de dienst ter hand nam, ving aan met het verzoek in juni/juli 1829 om een onderzoek in te stellen naar de gebreken van een deel van het koor van de hervormde kerk in Koudum en hierover te rapporteren.⁸ De procedure die doorlopen moest worden vanaf de eerste stap in de richting van bouw en grondige verbouw van een kerk is uitvoerig beschreven door Van Helvoort in zijn publicatie over de bouw van waterstaatskerken in het bisdom 's-Hertogenbosch.⁹ De auteur telt in deze procedure in totaal vijftien achtereenvolgende stappen, zoals het ontvangen van de aanvraag, het zenden ervan naar de betrokken diensten en personen en het beoordelen van het rekest, waarbij voor de stappen zes tot en met negen en vijftien de dienst van Rijkswaterstaat in de desbetreffende provincie werd ingeschakeld. In de tussenfase ging het vooral om onderzoek van en rapportage over het eerste ontwerp en vervolgens over de tekening, het bestek en de begroting. De laatste, vijftiende stap betrof de uitvoering van het project en juist hierbij had de dienst, zoals nog zal blijken, dagelijks met de aannemer en het kerkbestuur te maken. Wij zullen dit proces nader in de praktijk bezien aan de hand van de bouwgeschiedenissen van een drietal kerken, en wel die van de rooms-katholieke kerk en pastorie te Joure, de rooms-katholieke kerk en pastorie te Sint Nicolaasga en de hervormde kerk te Woudsend.

Joure

In maart 1832 verzocht de gouverneur van Friesland, J.A. baron van Zuylen van Nijvelt (1826-1840), de dienst in Leeuwarden hem van advies te dienen naar aanleiding van een rekest van de pastoor en het kerkbestuur van de rooms-katholieke parochie te Joure, waarin toestemming werd gevraagd de pastorie die door brand verwoest was, te herbouwen. Hierin werd tevens om een subsidie bij de herbouw gevraagd.¹⁰ De dienst gaf opzichter R. Elzinga opdracht ter plaatse een onderzoek in te stellen en nauwelijks een maand later werd een eerste rapport aan de gouverneur uitgebracht. Elzinga vond dat niet alleen de herbouw van de pastorie noodzakelijk was maar dat er ook een nieuw kerkgebouw zou moeten komen.¹¹ Deze tweede conclusie zal het kerkbestuur en de pastoor als bijna hemelse muziek in de oren hebben geklonken. Reeds sinds 1819 waren er pogingen gedaan met rijkssubsidie een nieuwe kerk te bouwen, tot aan het optreden van Elzinga echter zonder resultaat.¹²

De vervolgrapportage kwam echter niet snel. Hier waren verschillende oorzaken voor aan te wijzen. Elzinga had het druk, want hij moest zich naast zijn andere werk ook nog bemoeien met de noodzakelijke reparaties van de kerktorens in Hindeloopen en Koudum en vooral Koudum vroeg veel overleg. Rijkswaterstaat wilde de oude, voor en tegen de kerk staande toren vervangen door een koepeltorentje op het dak, zoals dit binnen de neoclassicistische bouwstijl door de architecten en opzichters van de dienst veelal werd toegepast. Het Koudumer kerkbestuur, hierin gesteund door de grietman van Hemelumer Oldephaert en Noordwolde, wilde de hoge kerktoren van voorheen terug. Eén argument bood

⁸ RAL, toegang 49, inv. nr. 175.

⁹ H.M.A. van Helvoort, *Bijdragen tot een studie van de Rooms-katholieke waterstaatskerken in het bisdom van 's-Hertogenbosch* ('s-Hertogenbosch 1985), bijlagen 2a en 2b, 110 en 112.

¹⁰ RAL, toegang 49, inv. nr. 178, d.d. 7-3-1832.

¹¹ Idem, inv.nr. 232, d.d. 22-4-1832.

¹² L. Damsma, *Matteüs, Westermar – de Jouwer* (Easterrein 1990), 55-56.

uitkomst. De oude kerktoren was vanaf de Zuiderzee van zeer ver zichtbaar en diende daardoor als een baken. Nader overleg op voorstel van de grietman bracht uitkomst.¹³ De wens van de Koudumers werd gehonoreerd en begin augustus 1832 kregen architect Tjaarda en opzichter Elzinga bericht dat zij samen de uitvoering van het werk konden regelen.¹⁴ Nog voor het eind van het jaar kwam het werk gereed.

Terug naar Joure. De gouverneur werd wat ongeduldig over het uitblijven van het nadere rapport en maande de dienst tot tweemaal toe in november 1832 en januari 1833 om advies. Het trage verloop had echter ook plaatselijke oorzaken. Het uitzicht op een forse overheidssubsidie maakte dat de pastoor en de zijnen het aantal parochianen flink opschroefden om een zo royaal mogelijk kerkgebouw te krijgen. Op voorstel van de pastoor werd er eind februari 1833 overleg gevoerd tussen de dienst en de pastoor, die zich liet vergezellen door zijn kerkbestuur.¹⁵ Hiermee ging echter nog niet de kogel door de kerk. Het bleef nog een paar jaar vragen en bieden tussen kerkbestuur en de dienst. “Kan het niet wat goedkoper?”, was de herhaalde vraag van Rijkswaterstaat.¹⁶

Toen tenslotte in maart 1836 door de gouverneur machtiging werd verleend aan pastoor en kerkmeesters de oude kerk te laten afbreken en de dienst gemachtigd werd de bouw van kerk en pastorie aan te besteden, kwamen er opnieuw moeilijkheden over de rooilijn van de kerk. De gouverneur had er zo langzamerhand genoeg van. In een uitermate kort briefje berichtte hij de dienst in Leeuwarden dat hij de grietman van Haskerland had geschreven de rooilijn in onderling overleg te regelen.¹⁷ Intussen was reeds op 21 mei 1836 door Rijkswaterstaat aan aannemer G.A. Posthuma te Gorredijk – hij was de laagste inschrijver – voorlopige machtiging verleend met de bouw van de kerk te beginnen.¹⁸ De totale bouwkosten bedroegen f11.309,- waarop van rijksweg een subsidie groot f8.000,- werd verstrekt.¹⁹ Spoedig daarna volgde de definitieve opdracht. Opzichter A. van der Moer werd met de directie van de bouw belast, hierin bijgestaan door opzichter J.M. de Ree. De bouw ging voortvarend van start; op 10 augustus werd de meiboom reeds op de kerk geplaatst en in februari 1837 kwam hoofdingenieur P. Wellenbergh naar Joure om daar samen met Van der Moer en De Ree de afschouwing te doen.

Er resten nog een paar vragen. Van wie kwamen bestek en tekening en hoe kwam de begroting tot stand? De tekening is vermoedelijk door Van der Moer geleverd. Hij wordt in de stukken aangeduid als stadsarchitect te Harlingen en hij heeft in diezelfde jaren ook de tekening voor het nieuwe rooms-katholieke kerkgebouw in Sint Nicolaasga gemaakt. Wellenbergh noemt Van der Moer de stadsbouwmeester die hem assisteert met de ontwerpen voor de kerkgebouwen. In hoeverre hierbij gebruik is gemaakt van voorbeeldboeken²⁰ is moeilijk te zeggen, maar uitgesloten is dit volstrekt niet. Het is bekend dat een kerkbestuur dat een rekest indiende om een kerk te bouwen, hier een begroting aan moest toevoegen. Het is echter ook duidelijk dat de echte begroting pas tot stand kon komen nadat tekening en bestek voorlopig waren vastgesteld. Welnu, deze begroting kwam eveneens van de dienst van Rijkswaterstaat en aan de hand hiervan en de beschikbare middelen van het kerkbestuur werd de rijksbijdrage vastgesteld, ook alweer na advies van de dienst. Zo waren het eveneens de ambtenaren van Rijkswaterstaat die buiten het kerkbestuur om communiceerden met en opdrachten gaven aan de aannemer. Toen de laatste afschouwing was geweest, besloot hoofdingenieur Wellenbergh zijn brief hierover aan de pastoor te Joure met de woorden, “en hiermede deze zaak van mijne zijde als afgedaan beschouwende, sluit ik deze met den wensch dat dit Kerkgebouw tot heil der Gemeente gesticht daartoe ook duurzaam moge strekken.”²¹

13 RAL, toegang 49, inv. nr. 232, d.d. 2-8-1832.

14 Ibidem, d.d. 5-8-1832.

15 RAL, toegang 49, inv. nr. 233, d.d. 25-2-1833.

16 Idem, inv. nr. 236, d.d. 23-1-1836

17 Idem, inv. nr. 182, d.d. 29-6-1836.

18 Idem, inv. nr. 236, d.d. 21-5-1836.

19 Damsma, *Matteüs*, 60.

20 Van Helvoort, *Bijdragen*, 80-81.

21 RAL, toegang 49, inv. nr. 115, d.d. 20-10-1836.

Sint Nicolaasga

Ook in Sint Nicolaasga moest, zo vonden pastoor en parochianen, een nieuwe kerk worden gebouwd ter vervanging van de oude schuurkerk die buiten het dorp op de heide stond. In de zomer van 1833 werd hiertoe een verzoek ingediend. Nadat

dit langs de geëigende bureaus was gegaan, kwam op 5 augustus bij de dienst van Rijkswaterstaat een brief van de gouverneur van Friesland binnen waarin gevraagd werd een compleet plan bij hem in te dienen, bestaande uit een tekening, bestek en begroting. Nog dezelfde dag ging er een brief naar Van der Moer met de opdracht een ontwerp voor een nieuwe kerk en pastorie voor de rooms-katholieke parochie van Sint Nicolaasga op te stellen, uiteraard inclusief bestek en begroting. Van der Moer toog aan het werk maar het ging de gouverneur niet snel genoeg, want eind september en half oktober 1833 rappelleerde hij de dienst zijn verzoek. Hij was kennelijk wat ongeduldig. De dienst informeerde hem wanneer het ontwerp gereed kon zijn en begin december kwam het inderdaad klaar.²²

Toen het zover was rezen er problemen. In de eerste plaats viel de begroting met krap f12.000,- ruim f2.500,- hoger uit dan pastoor en kerkmeesters aanvankelijk hadden geraamd. Toch had Van der Moer, vermoedelijk om kosten te sparen, één gebouw voor kerk en pastorie ontworpen. De financiering kwam evenwel rond. Het rijk schonk een subsidie groot f6.000,-, pastoor Molinus legde er f1.000,- bij, er werd f3.000,- geleend en de parochianen brachten nog eens f1.700,- bij elkaar om de aanneemsom van f11.700,- bij elkaar te krijgen. Het aangaan van de geldlening behoefde overigens ook nog de goedkeuring van Gedeputeerde Staten van Friesland. Aannemer was Jacob Romein te Leeuwarden, die het werk kort daarna overdeed aan Van der Meulen, ook te Leeuwarden.²³ Het duo Van der Moer en De Ree verzorgde voor Rijkswaterstaat ook het toezicht op de bouw.

In de laatste fase, nagenoeg gelijktijdig aan de gunning van de bouw, doemde een nieuw probleem op. De pastoor wilde de hoofdas van de kerk negentig graden draaien, waardoor de stand niet noord-zuid zou zijn maar oost-west. Hier voelde Rijkswaterstaat niets voor; hij adviseerde de gouverneur ook dienovereenkomstig. Deze besliste in november dat de kerk gebouwd diende te worden op de "primitief vastgestelde plaats".²⁴ Hierna kon de bouw nog in januari 1835 beginnen. De goedkeuring van Gedeputeerde Staten voor het aangaan van de lening kwam weliswaar pas in april, maar binnen het kader van de goede samenwerking tussen provincie en Rijkswaterstaat leverde dit geen problemen op.²⁵

Tijdens de bouw kwam de pastoor nog met het verzoek om toestemming om op kosten van de parochie een gestukadoord plafond in de kerk aan te brengen. Het verzoek werd ingewilligd.²⁶ De bouw verliep overigens in een goed tempo, zodat op 3 december de finale oplevering kon plaatsvinden. Alles bij elkaar hadden voorbereiding en bouw van kerk en pastorie in Sint Nicolaasga aanmerkelijk minder tijd gekost dan die van kerk en pastorie in Joure.

Woudsend

In de beide hierboven genoemde dorpen was kerkenbouw voor de rooms-katholieken noodzakelijk vanwege de achterstand in dit opzicht in Nederland. In Joure had men zich voordien beholpen met een zolderkerk en in Sint Nicolaasga, zoals we eerder zagen, met een schuurkerk op de heide. In Woudsend waren de omstandigheden volstrekt anders. Het betrof hier de bouw van een kerk voor de hervormden, die behoorden tot die kerk die tijdens de Republiek weliswaar geen staatskerk was, maar zich toch in een situatie bevond die naderhand wel als de 'bevoorrechte kerk' is gekarakteriseerd. De hervormden van Woudsend vormden tezamen met hun geloofsgenoten uit Ypekolsga, Indijk en Smallebrugge één kerkelijke gemeente. Dit had te maken met de zeer geringe aantallen inwoners van de laatste drie zuiver agrarische dorpen. Woudsend was echter voor die tijd een betrekkelijk groot dorp met handel, zeereiderij, scheepsbouw en de hierbij behorende toeleveringsbedrijven. Verder werd er nog nering en ambacht aangetroffen, waarmee niet alleen de inwoners van het eigen dorp werden bediend maar ook die van het omringende platteland.

De basis voor bestuur en beheer van de hervormde gemeente, onder meer het beroepen en de salariëring van een predikant, de armenzorg en het onderhoud van het kerkgebouw, vormden niet de lidmaten maar zoals nagenoeg overal elders op

22 Idem, inv. nr. 179, brieven binnengekomen op 5-8, 30-9 en 17-10-1833 en inv. nr. 233, d.d. 5-8 en 6-12-1833.

23 A. Feenstra, *R.K. Kerk Sint Nicolaasga, 1887-1987* (z.p. 1987).

24 RAL, toegang 49, inv. nr. 180, d.d. 18-9, 8-10 en 19-11-1834.

25 Idem, inv. nr. 181, d.d. 30-4-1835.

26 Ibidem, d.d. 28-8 en 9-9-1835.

1. Hervormde kerk in Woudsend.

60

het Friese platteland de hervormde floreenplichtigen, die – enigszins kort gezegd – de hervormde grondbezitters waren. Woudsend telde toen ruim 600 ingezetenen die tot de hervormde kerk behoorden, de drie overige dorpen tezamen 120. Het praktische gevolg van deze situatie was, dat de hierboven geschetste verplichtingen drukten op de eigengeërfde boeren uit de drie naar inwonertal kleine dorpen en op slechts enkele grondbezitters uit Woudsend, terwijl hier toch nog heel wat hervormde burgers woonden die ook best een steentje hadden kunnen bijdragen. Aangezien het kerkgebouw te klein was en tenminste uitgebreid moest worden terwijl de pastorie aan ingrijpend herstel toe was, wat bij elkaar veel geld zou moeten kosten, besloten de hervormde floreenplichtigen hun rechten en plichten ten aanzien van alles wat de hervormde gemeente betrof over te dragen aan de lidmaten. Bij stemming onder de floreenplichtigen werd hiertoe in 1819 besloten en naderhand nog eens op 27 november 1824, hetgeen bij K.B. van 1 augustus 1825 tenslotte ook van rijkswege erkend werd.²⁷

Kerkvoogden en notabelen hadden nu kunnen beginnen met het maken van plannen voor verbouw of nieuwbouw van kerk en pastorie. Het duurde echter tot 1834 voor er enigszins concrete voornemens op papier stonden. In eerste aanleg was het de bedoeling de kerk uit te breiden en te herstellen en ook de pastorie grondig te renoveren, waarvan de totale kosten voorlopig werden begroot op f6.000,-. De vereiste vergunning werd aangevraagd via de gouverneur van Friesland en via het “Provinciaal College van Toezicht over de kerkelijke administratieën bij de Hervormden in de provincie Vriesland” bij de koning. In deze eerste fase van overleg met Rijkswaterstaat werd het oorspronkelijke plan verlaten wegens de structurele gebreken van de oude, uit 1660 daterende kerk en viel het besluit tot nieuwbouw met een ruwe begroting van f10.000,-.²⁸

²⁷ G. Bakker, ‘Stimrjocht yn de Herfoarme tsjerke fan Wâldsein c.a.’, *It Beaken* 28 (1966), 173-175.

²⁸ U. Hoekema, *Hervormde Kerk van Woudsend 1987* (Woudsend 1987), 5.

In de loop van 1836 ging de dienst stappen ondernemen voor het ontwerpen van tekening, bestek en nadere begroting. Aangenomen mag worden dat hierbij Van der Moer uit Harlingen, die we reeds eerder ontmoetten, door de dienst als architect is aangewezen.²⁹ Als contactpersoon in Woudsend trad op de voorzitter van het college van notabelen, Age Hylkes Tromp, koopman en reder en voorts oprichter en boekhouder van een onderlinge brandverzekeringsmaatschappij, een man van aanzien, zo niet de aanzienlijkste uit Woudsend en de andere dorpen. Met hem voerde Rijkswaterstaat het overleg over de nieuwbouw en de afbraak van de oude kerk. Tromp moest maar zien hoe hij zijn achterban meekreeg met de plannen en daarmee had hij kennelijk wat moeite, want in november 1836 werd hij tot tweemaal toe tot spoedige afhandeling van het ontwerp en het bestek gemaand. De redenen hiervan kan gelegen hebben in de hoogte van het van rijkswege beschikbaar te stellen subsidiebedrag in relatie tot de in Woudsend beschikbare middelen. De stukken zijn hierover niet duidelijk. Wel kreeg Van der Moer in december van hoofdingenieur Wellenbergh nog opdracht tot “reductie” – lees bezuiniging – van bestek en begroting. Bovendien moet worden opgemerkt dat de pastorie stilaan uit de briefwisseling is verdwenen.³⁰

In de maanden januari en februari 1837 is opnieuw veel heen en weer geschreven over tekening, bestek en begroting. De opzichter van Rijkswaterstaat, H.J. Jaarsma, maakte op 11 februari weer eens een aparte reis naar Woudsend om de zaken met Tromp te bespreken. De dienst drukte de bezuinigingen nogal snel door, want per gelijke datum werd aan de gouverneur en het College van Toezicht goedkeuring verzocht bij de uitgewerkte begroting en het hierbij horende bestek. Drie dagen later werden de wijzigingen aan Tromp meegedeeld.³¹ Gouverneur en College gaven hieraan hun goedkeuring en zo kon in maart de aanbesteding plaatsvinden. Albert Dirks Duif, timmerman in Balk, nam het werk aan voor f11.000,-. De kerkvoogden benoemden wel een eigen opzichter, maar dit nam niet weg dat rijkswaterstaat toch ook een eigen opzichter benoemde.³² De heren hielden de teugels strak in handen. Hierdoor bleef de dienst goed op de hoogte van de voortgang van de werkzaamheden en tot twee keer toe werd de aannemer aangespoord op te schieten met de bouw.

Het subsidiebedrag van het rijk was al in 1836 vastgesteld op f2.000,-, wat absoluut en relatief veel lager was dan de subsidies die in Joure en Sint Nicolaasga waren toegekend. Vermoedelijk kan hierbij een rol hebben gespeeld dat de financiële positie van de hervormde lidmaten van Woudsend en omstreken door de autoriteiten als beter werd aangeslagen dan die van de rooms-katholieke parochianen in de beide eerder genoemde dorpen. Hierin hadden zij niet ongelijk. De bouw verliep overigens voorspoedig, zodat de nieuwe kerk op 17 december 1837 in een plechtige dienst in gebruik kon worden genomen.³³

Zowel voor de wijdingen van de katholieke kerken in Joure en Sint Nicolaasga als voor de plechtige eerste dienst van de hervormde kerk in Woudsend kreeg de dienst van Rijkswaterstaat in Leeuwarden uitnodigingen. Drie keer werd een brief teruggezonden met het bericht dat men helaas verhinderd was.

Wat is een waterstaatskerk?

Er zijn in de negentiende eeuw op tal van plaatsen in Nederland in neoclassicistische stijl kerken gebouwd en de geneigdheid bestaat wellicht deze alle zonder meer als waterstaatskerken te bestempelen. Deze conclusie zou echter te snel zijn getrokken. Van Helvoort definieert als een waterstaatskerk “een kerk, die beoordeeld is door de Ingenieurs van de Rijkswaterstaat”.³⁴ Gelet op de voorbeelden van betrokkenheid van Rijkswaterstaat met kerkenbouw in Friesland hiérvóór ging het om veel meer dan een beoordeling. Het lijkt echter raadzaam, alvorens hier verder op in te gaan, enkele andere gevallen van kerkenbouw in Friesland uit de periode 1824-1868 te bezien, waarbij we duidelijk te maken hebben met toepassingen in neoclassicistische stijl maar waarbij de relatie met Rijkswaterstaat nader onderzoek vraagt.

29 RAL, toegang 49, inv. nr. 237, nr. 64 d.d. 26-1-1837 en nr. 98 d.d. 7-2-1837.

30 Idem, inv. nr. 236, nr. 1327, d.d. 19-12-1836.

31 Idem, inv. nr. 237, nrs. 114, 115 en 129.

32 Hoekema, *Hervormde Kerk*, 7 en RAL, toegang 49, inv. nr. 237, d.d. 15-3-1837.

33 Hoekema, *Hervormde Kerk*, 11.

34 Van Helvoort, *Bijdragen*, 78.

2. Doopsgezinde kerk in Akkrum met leugenbank.
3. (onder) Akkrum, interieur met tegen de wanden neoclassicistische zuilen.

Akkrum

In de jaren 1835 tot 1837 is de doopsgezinde kerk in Akkrum ingrijpend verbouwd en uitgebreid. Hierbij is voor het oude, uit de achttiende eeuw stammende kerkje een forse voorgevel met een portaal gebouwd, terwijl het interieur bovendien geheel is vernieuwd. Alles is zeer fraai in neoclassicistische stijl uitgevoerd. Voor de architectuur tekenden Jacob Romein, timmerman en ontwerper van enkele bouwwerken, en diens zoon Thomas Romein, beiden woonachtig in Leeuwarden. Romein junior had een degelijke opleiding gevolgd, eerst in de eigen woonplaats en hierna in Rotterdam.³⁵

In het archief van de doopsgezinde gemeente te Akkrum is gezocht naar bemoeienis van Rijkswaterstaat met deze grondige verbouwing en uitbreiding.³⁶ Het resultaat van het onderzoek is dat op geen enkele wijze blijkt dat de dienst erbij betrokken was. Evenmin is in de waterstaatsstukken in het Rijksarchief te Leeuwarden iets gevonden dat wijst op zo'n betrokkenheid. De voor de hand liggende conclusie is dan ook dat de doopsgezinde kerk in Akkrum geen waterstaatskerk is. Evenmin is gebleken dat voor deze ver- en uitbouw toestemming van rijkswegge is gevraagd.

Als verklaring hiervoor kan het volgende gelden. De leden van de doopsgezinde gemeente in Akkrum waren heel goed in staat voldoende geld uit eigen kring op te brengen om alles te financieren,³⁷ zodat een rijkssubsidie niet nodig was. Hier kwam nog

bij dat de geëigende overheidsorganen, zoals hiervoor vermeld voor de rooms-katholieke en hervormde kerkgenootschappen, voor de doopsgezinden geheel

35 H. Kingmans, *Groate Kerk van Sint Jacobiparochie* (Leeuwarden 1988).

36 Deze archiefstukken zijn gedeponeerd in het Rijksarchief te Leeuwarden, toegang 271-02, inv. nr. 13.

37 Mededeling van de heer E. K. Hoekstra, oud-notaris te Sneek, nazaat van een doopsgezinde familie te Akkrum uit die tijd.

ontbraken. Toch hebben doopsgezinde gemeenten elders wel subsidie bij nieuw- of verbouw ontvangen en zijn er doopsgezinde kerken met de nadrukkelijke medewerking van Rijkswaterstaat gebouwd.

Sint Jacobiparochie

Op 13 maart 1841 kwamen de “omslagplichtige landeigenaren” van Sint Jacobiparochie bijeen om onder meer te beraadslagen over de bouwvalligste staat van de hervormde dorpskerk waarvan op hen de onderhoudsplicht rustte. Er werd een commissie van drie leden benoemd die de opdracht kreeg om met voorstellen voor herstel of nieuwbouw te komen en die bovendien machtiging kreeg deskundige hulp in te roepen. Bijna twee jaar later, nadat twee verschillende voorstellen waren gepresenteerd, viel de keus op het ontwerp van Thomas Romein, dat voorzag in afbraak van de oude kerk en toren en volledige nieuwbouw. H. Woudstra uit Drachten kreeg als laagste inschrijver het werk gegund voor f21.700,-.³⁸ De financiering van de aanneemsom geschiedde door een lening in aandelen, uit te schrijven onder de landeigenaren, die vlot voltekend werd en die zou worden afgelost uit de omslagen die jaarlijks werden opgelegd. De bouw ging zeer voortvarend van start en zo kon de bouwcommissie reeds op 28 maart 1843 het leggen van de fundering in ogenschouw nemen.³⁹

Intussen was de aanvang van de bouw ook bij de gouverneur bekend geworden en hij vroeg in een brief aan de burgemeester van de gemeente Het Bildt hoe het toch bestond dat in Sint Jacobiparochie een kerk kon worden gebouwd zonder toestemming van de koning. De burgemeester schreef op zijn beurt weer een brief naar bepaalde kerkelijke autoriteiten in het dorp;⁴⁰ hij wist kennelijk niet precies hoe daar de vork in de steel zat. De brief is goed terechtgekomen, want de bouwcommissie antwoordde van mening te zijn dat het K.B. van 1824 niet van toepassing was op deze kerkbouw. Hierbij werd een beroep gedaan op een contract tussen de Staten van Friesland en de vroegere pachters van de landerijen gelegen onder het Oud Bildt van 7 juli 1752, waarbij de Staten deze landerijen aan de pachters verkochten. In dit contract was onder andere neergelegd dat de nieuwe eigenaren verplicht waren zorg te dragen voor het onderhoud van de hervormde kerk. Ter meerdere staving van het betoog vermeldde de bouwcommissie nog dat het contract indertijd was goedgekeurd door stadhouder Willem V en wegens diens minderjarigheid ook nog eens door zijn moeder, prinses Anna. Vermoedelijk is te verstaan gegeven dat het verstandig zou zijn toch nog de koninklijke goedkeuring te vragen. Kort hierna is in een zeer eerbiedig gestelde brief de koning omstandig uitgelegd waarom verzuimd was de vereiste toestemming te vragen, hetgeen in dezelfde brief alsnog gebeurde. Gelukkig voor de bouwcommissie is bij brief van de minister van Binnenlandse Zaken de goedkeuring al spoedig verleend en kon de bouw derhalve worden voortgezet.⁴¹

4. Hervormde kerk in Sint Jacobiparochie.

38 Kingmans, *Groate Kerk*, 36-40.

39 Gemeentearchief van Het Bildt, archief van de Nederlandse Hervormde Kerk Sint Jacobiparochie, in het gemeentearchief aangegeven als NHJ 74, p. 34.

40 Ibidem, kopie van brief d.d. 4-5-1843.

41 Ibidem, kopie van brief d.d. 13-7-1843.

5. Hervormde kerk in Oosterzee, neoclassicistische soberheid in baksteen.

Het is verder belangrijk op te merken dat noch uit de archiefstukken van het kerkelijke archief, die aanwezig zijn in het gemeentearchief en de indruk wekken zeer compleet te zijn, noch uit het archief van Rijkswaterstaat aanwezig in het Rijksarchief te Leeuwarden gebleken is dat er hoe dan ook sprake was van enige bemoeienis van de ambtenaren van Rijkswaterstaat met deze kerkbouw.

Oosterzee

In Oosterzee staat een hervormde kerk die een laat en tevens fraai voorbeeld van neoclassicisme is. De kerk – ook de voorgevel – is geheel uitgevoerd in baksteen, evenals de romp van het torentje dat op de kerk staat. Alleen de achthoekige koepel op de romp is van hout. Het interieur verrast door een zeer fraaie en bijna speelse uitvoering van neoclassicistische vormgeving die tot in detail haar afwerking heeft gekregen.

Op 23 oktober 1858 namen de hervormde floreenplichtigen – ook hier dus de grondbezitters – het principebesluit tot afbraak van de oude kerk en de bouw van een nieuwe. De kerkvoogden wisten precies hoe de procedurele voorschriften luiden en zij dienden een aanvraag voor de nieuwbouw in bij het eerder genoemde College van Toezicht met bijvoeging van tekening, bestek en begroting. Het College legde de stukken voor aan de toenmalige hoofdingenieur van Rijkswaterstaat, C.I. Bolten, die er “geen

opmerkingen” bij had, wat inhield dat hij er zijn goedkeuring aan hechtte. Op 16 maart 1859 besloot het College van Toezicht de aanvraag te honoreren en de kerkvoogden te machtigen tot afbraak van de oude kerk en de bouw van een nieuwe. Het tekende hierbij aan “dat de verhouding, daarbij tusschen de Directie van de Waterstaat en den aannemer, hier van toepassing is tusschen het Collegie van Kerkvoogden en den aannemer”. Het proces-verbaal van de aanbesteding werd het College van Toezicht gezonden en een afschrift ervan aan Rijkswaterstaat te Leeuwarden.⁴² Helaas weten we niet wie de architect was. De aannemer van het totale werk was Riemer Roelofs Dijkstra te Joure. Er is met voortvarendheid gewerkt want op 12 november 1859 vond reeds de eerste oplevering plaats en op 1 juni 1860 de finale.

Conclusies

Op grond van het voorgaande is het mogelijk een aantal conclusies te trekken. Binnen het kader van de definitie van Van Helvoort met betrekking tot wat een waterstaatskerk genoemd kan worden, is het volgende te zeggen. De hier behandelde kerken die gebouwd werden in Joure, Sint Nicolaasga, Woudsend en Oosterzee kunnen waterstaatskerken genoemd worden. Er is evenwel een groot verschil in betrokkenheid van Rijkswaterstaat bij de kerkenbouw in de eerste drie plaatsen vergeleken met de kerkbouw in Oosterzee. In Joure, Sint Nicolaasga en Woudsend was de dienst er zeer nauw bij betrokken en geschiedde het totale werk onder zijn directie vanaf het ontwerp tot en met de oplevering. Deze betrokkenheid komt

⁴² Archief van de Hervormde gemeente van Oosterzee – Echten c.a. aanwezig in RAL, toegang 244 – 58 inv.nr. 101. Het citaat is uit het verbaal van het College van Toezicht d.d. 14-4-1859.

wellicht het best tot uitdrukking in de brief die de dienst zond aan de aannemer van de bouw van de kerk in Joure: deze zich moest “stellen onder de orders van den Heer Opzigter bij den Waterstaat in Vriesland, A. van der Moer”.⁴³

Rijkswaterstaat, opgericht in 1798, gedroeg zich in de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw jegens de kerkbesturen als een echte *rijksdienst* die alle deskundigheid en mankracht in huis had. Toegegeven moet worden dat dit ook inderdaad zo was. De dienst wilde bij afwijkende wensen van een kerkbestuur nog wel eens praten, maar zette tenslotte meestal zijn wens door. Toen de pastoor van Sint Nicolaasga de richting van de hoofdas van de kerk ten opzichte van de getekende situering graag wilde wijzigen, werd er wat heen en weer geschreven maar Rijkswaterstaat besliste: de kerk werd noord-zuid geplaatst en niet oost-west, zoals pastoor en kerkmeesters op grond van historisch-godsdienstige overwegingen graag gewild hadden. Ook in Woudsend werd zelfs iemand als Tromp, toch wel zeer ‘notabel’, tamelijk vlot opzij gezet. Als een kerkbestuur over een bepaalde aangelegenheid naar het oordeel van Rijkswaterstaat wat al te lang delibereerde, is in de uitgaande stukken van de dienst soms ongeduld en een lichte irritatie te bespeuren. Er zaten evenwel ook prettige kanten aan de bemoeienis van de rijksoverheid. De kerkbesturen kregen niet alleen een rijkssubsidie, die in Joure en Sint Nicolaasga in verhouding tot de bouwkosten een aanzienlijk bedrag was, ze kregen ook dankzij de werkzaamheden van Rijkswaterstaat een kwaliteitsgarantie tegen betrekkelijk geringe kosten. De opzichters die niet altijd een vaste aanstelling bij de dienst hadden, kregen een vergoeding die zo’n twee tot drie procent van de totale bouwkosten bedroeg. Voor alle overige werkzaamheden werd, voor zover kon worden nagegaan, niets in rekening gebracht.

Dat er voor de verbouwing van de doopsgezinde kerk in Akkrum geen vergunning is aangevraagd en voor de bouw van de hervormde kerk, de Groate kerk, in Sint Jacobiparochie pas na een vermaning van de gouverneur van Friesland, mag verbazing wekken. Vader en zoon Romein moeten, gezien hun relaties met Rijkswaterstaat, beslist beter hebben geweten. Eén factor kan echter van betekenis zijn geweest: in geen van beide gevallen werd financiële ondersteuning gevraagd. De dienst hoefde bij de bouw van deze kerken geen enkele medewerking te verlenen en sprak ook geen oordeel uit over de ontwerpen. Het zijn derhalve geen waterstaatskerken. In Oosterzee verliep alles volgens de toen nog geldende procedures. De periode van de intensieve zorg van Rijkswaterstaat – althans in Friesland – liep in de jaren veertig van de vorige eeuw al ten einde. Wel is door de hoofdingenieur van deze dienst qualitate qua een oordeel over tekening, bestek en begroting uitgesproken. De hervormde kerk van Oosterzee is dus een waterstaatskerk. Het is jammer dat we de naam van de architect niet weten; de man verdient een gedenkplaat vanwege zijn ontwerp. De rooms-katholieke waterstaatskerk in Joure is in de jaren 1866/’68 afgebroken en vervangen door een nieuw kerkgebouw. In Sint Nicolaasga heeft de

6. Oosterzee, neoclassicistische preekstoel met zuiltjes die de bovenrand dragen.

43 RAL, toegang 49, inv. nr. d.d. 21-5-1836.

7. Oosterzee, neoclassicistisch predikantenbord (naamlijst van predikanten sinds de reformatie) met fronton gedragen door zuiltjes.

waterstaatskerk in 1887 plaats moeten maken voor een fraaie neogotische kerk die wel oost-west gericht is.

Bij K.B. van 24 oktober 1868, Staatsblad 143, is het K.B. van 1824 ingetrokken. Als motivering in de achterliggende stukken worden de veranderende verhoudingen tussen staat en kerk genoemd.⁴⁴ In het bijzonder wordt daar gewezen op de Wet op de Kerkgenootschappen van 1853. De tijd van de gecentraliseerde bemoeienis van de overheid met kerkelijke aangelegenheden was voorbij. Rijkswaterstaat raakte een belangrijke sociaal-culturele taak kwijt die zijn ambtenaren gedurende enkele tientallen jaren met soms een tikkeltje arrogantie maar altijd met veel kwaliteit hebben uitgevoerd. Ons land dankt er een groot aantal monumenten aan die opvallen door de eenheid van stijl.

Noot

Deze bijdrage is geen waterstaatsgeschiedenis in de strikte zin van het woord, maar veeleer een stuk geschiedenis van de dienst Rijkswaterstaat. Dit artikel was oorspronkelijk bedoeld voor het themanummer van het Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis dat in 1998 verscheen ter gelegenheid van het 200-jarig bestaan van Rijkswaterstaat, maar het kwam door omstandigheden niet tijdig gereed. In de publicaties die ter gelegenheid van dit jubileum zijn verschenen, is de bouw van de waterstaatskerken nogal verwaarloosd, hoewel deze vanuit kerk- en kunsthistorisch oogpunt niet onbelangrijk zijn.

Zoals de ambtenaren van Rijkswaterstaat in de vorige eeuw met bekwaamheid en op intensieve wijze richting gaven aan de bouw van de waterstaatskerken, zo heeft drs. P. de Wilde (†) van de hoofddirectie van Rijkswaterstaat richting gegeven aan formulering van de vraagstelling in dit artikel. Ir. H.A. Stiphout, eveneens van de hoofddirectie van Rijkswaterstaat, heeft mij een grote dienst bewezen door de achterliggende stukken bij de K.B.'s van 1824 en 1868 in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag op te zoeken en mij kopieën daarvan toe te zenden. De ambtenaren van het Rijksarchief te Leeuwarden bedank ik voor hun hulpvaardigheid bij mijn onderzoek aldaar. De heer D. Zwart, archiefmedewerker van de gemeente Het Bildt, heeft mij zeer geholpen met fotokopieën van archiefstukken. Mevrouw Petra Appelhof, fotografe te Nijmegen, maakte de foto's bij dit artikel.